

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-85.1-3>

УДК 007:304:070(477)(09)

Георгієвська В.В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БОРОТБІСТІВ)

Анотація. Мета статті – з'ясувати умови формування системи преси Української комуністичної партії (боротьбистів) у 1919–1920 рр., простежити тематичний спектр публікацій провідних діячів партії. *Об'єктом* дослідження обрано органи та видання УКП(б), що з'явилися у Харкові, Києві, Полтаві, Вінниці («Боротьба», «Боротьбист», «Червона боротьба», «Червоний стяг», «Червоний прапор» та ін.). За нетривалий час існування лідерам Української комуністичної партії (боротьбистів) вдалося сформувати мережу партійної періодики у Києві, Харкові, Полтаві, Херсоні, Вінниці, Житомирі, Прилуках і т.д. Більшість назв партійних газет містили в логотипі слово «боротьба» чи його похідні. Серед редакційних колегій і постійних співробітників цієї преси були партійні діячі, письменники й публіцисти (В. Елланський, Г. Михайличенко, В. Чумак, М. Лебединець, М. Авдієнко, О. Шумський та ін.).

Ключові слова: партійна преса, Українська комуністична партія (боротьбистів), опозиція, політичні орієнтири, тематика публікацій.

Georgiievskia Viktoriia

Borys Grinchenko Kyiv University

PERIODICALS OF THE UKRAINIAN COMMUNIST PARTY (BOROTBYSTY)

Summary. The article considers the history of establishing and functioning of the party periodicals in Ukraine in 1919–1920. The aim of the research is to find out the main conditions of formation of the press system of the Ukrainian Communist Party (borotbysty), to trace the thematic spectrum of publications of the leading figures of the Party. The object of the study are *organs and newspapers* of the Ukrainian Communist Party (borotbysty), that were published in Kharkiv, Kyiv, Poltava, Vinnytsia (such as «Borotba / Struggle», «Borotbyst / Fighter», «Chervona borotba / Red struggle», «Chervonyy stiah / Red flag», «Chervonyy prapor / Red banner», and others). During the short period of Party existence, the leaders of the Ukrainian Communist Party (borotbysty) managed to form a network of party periodicals in Kyiv, Kharkiv, Poltava, Kherson, Odesa, Vinnytsia, Zhytomyr, Pryluky, etc. Most of the titles of party newspapers contained the word *struggle* or its derivatives in the logo. The main topics of publications are party documents (acts, memoranda, appeals, resolutions of party congresses and conferences), current party activities, chronicles of political affairs, letters from workers and peasants, debunking of political enemies and the opposition. Poems, short stories, and feuilletons were also published. Among the editorial boards and permanent employees of this press were party figures, writers, and publicists (V. Ellansky (V. Ellan-Blakytyn), H. Mykhailychenko, V. Chumak, M. Lebedynets, M. Avdienko, O. Shumsky, A. Rychytsky (A. Pisotsky), M. Pankiv, and others). Most of them were People's commissars of education, ministers in the Soviet government, as well as members of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, but the regime of Stalin annihilated them. Their creative biographies and activities in editorial and publishing fields need to be studied and rehabilitated. In prospect, it is important to research thoroughly the heritage of the political leaders, to decipher cryptonyms and pseudonyms, which often occur on the pages of periodicals of the Ukrainian Communist Party (borotbysty).

Keywords: party press, Ukrainian Communist Party (borotbysty), opposition, political guidelines, topics of publication.

Постановка проблеми. Дослідження багатопартійної преси України перших двох десятиліть ХХ ст. – одне з наукових завдань, що стоїть нині перед журналістикознавцями, адже виявлення такої періодики, її опис й аналіз дають змогу вивчити досвід минулого, спроектувати жанрово-тематичні та структурно-організаційні компоненти в площину сьогодення. Загострена політична ситуація в Українській державі початку ХХІ ст. цілком перегукується із історичними реаліями столітньої давнини, коли вирішувалася доля національної самостійності й незалежності від Росії, коли в пропагандистському протистоянні перебували російські та українські партії. Нетривале існування органів і видань Української комуністичної партії (боротьбистів) є уроком політичної опозиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науці поступово відбувається систематизація фактів із історії становлення та розвитку вітчизняної партійної преси, з'ясовується типологія таких видань, структурно-організацій-

ні та творчо-публіцистичні умови виходу в світ періодики партійних об'єднань і груп. Окремі розвідки про формування і діяльність політичних партій на території України створено передусім вітчизняними істориками (Т. Бевз, О. Березовський, О. Висоцький, В. Даниленко, В. Головченко, А. Заводовський, С. Кульчицький, О. Реєнт) та українськими вченими в еміграції (А. Животко, С. Наріжний, М. Стахів, Ю. Тернопільський, П. Феденко). До вивчення партійної журналістики на різних історичних етапах зверталися В. Владимиров, С. Кость, І. Крупський, І. Михайлин, О. Мукомела, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, В. Солдатенко, П. Федоришин.

Серед дослідників Української комуністичної партії (боротьбистів) (далі – УКП(б)) вирізняються праці І. Майстренка, М. Стахіва, С. Гіріка, І. Ніколаєва та ін. Окремі деталі життя й діяльності членів партії, публіцистів партійної преси можна почерпнути в спогадах і записах В. Винниченка, Д. Дорошенка, Г. Костюка. Так, С. Гірик простежив історіографічні аспекти дослідження

УКП(б) [1]; О.Любовець в авторефераті дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук розглянула багатопартійну систему періоду Української революції 1917–1921 рр., наголосила на злитті комуністичних партій із більшовицькими силами, що «на практиці обернулося на ... поглинення, «асиміляцію» УКП(б), УКП і УПЛСР(б) [2, с. 16]. І. Ніколаєв зупинився на питанні нетривалого співіснування трьох комуністичних партій – КП(б)У, УКП (б) та УКП як політичних опонентів, зокрема при вирішенні питань державної незалежності України та національної політики [3].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Слід констатувати, що здебільшого в означеній науковій темі вивчаються аспекти партійної діяльності, лише фрагментарно окреслено агітаційно-пропагандистську сферу політичного функціонування, зокрема пресовидавничі партійні стратегії. Здебільшого в наукових публікаціях згадуються газети «Боротьба», «Червоний прапор» і «Червоний стяг», інші видання лишаються поза увагою дослідників УКП(б). Частково деяка періодика соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, що сформували згодом УКП(б) та її органи, аналізувала автором цієї статті [4].

Мета статті – з'ясувати умови формування системи преси Української комуністичної партії (боротьбистів) у 1919–1920 рр., простежити тематичний спектр публікацій провідних діячів партії.

Об'єктом дослідження обрано органи та видання УКП(б), що з'явилися у Харкові, Києві, Полтаві, Вінниці («Боротьба», «Боротьбист», «Червона боротьба», «Червоний стяг», «Червоний прапор» та ін.).

Для виявлення й дослідження партійної періодики УКП(б) важливим є метод моніторингу – ідентифікація видань зазначеної партії серед преси різної тематики й аудиторного призначення, що передбачає ознайомлення й опрацювання наявних показників періодики різних регіонів України, аналіз проблемно-тематичного змісту, встановлення ключових постатей в публіцистичній та редакційно-видавничій діяльності партійних газет, узагальнення розрізненої інформації про політичний контент преси партійного призначення. Основним джерелом для пошуку об'єкту дослідження став відділ формування та опрацювання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), зокрема науковий каталог «Газети України 1917–1920 років» [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. У «Передмові» до «Документів українського комунізму» член українських комуністичних партій І. Майстренко назвав УКП(б) «найбільш масовою комуністичною самостійницькою течією на Україні» [6, с. 14–15], що створила підґрунтя для процесів українізації, але чимало її керівників і рядових членів були винищені в роки «сталінських чисток».

«Еволюція в бік комунізму» відбулась серед фракцій двох активних українських партій – УПЛСР (боротьбистів / боротьбистів, комуністів-боротьбистів) та УСДРП (незалежників), які в серпні 1919 р. уклали Акт про об'єднання і створення нової політичної організації – УКП (боротьбистів). Серед чільних діячів нової партії

були О. Шумський, Г. Гринько, В. Елланський, П. Любченко, Л. Ковалів, М. Полоз, В. Чумак, Г. Михайличенко та ін., які стали основою редакційних комітетів.

Органи й видання УКП(б) вийшли в світ у Харкові, Києві, Полтаві, Катеринославі, Вінниці, Житомирі, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Прилуках, Сквирі. Про це свідчать фонди газетного відділу НБУВ, науковий каталог газет України, де подано інформацію про періодичні видання 1919–1920 рр., що супроводжували інформаційно-пропагандистські кампанії УКП(б): бюлетень Центрального комітету партії «Боротьба» (Київ, 1919), орган обласного комітету Партії комуністів-боротьбистів Херсонщини «Боротьба» (Одеса, 1920; у 1919 р. – орган Округового комітету Комуністичної Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) Херсонщини і Таврії), орган Правобережного бюро ЦК УКП(б) «Боротьба» (Київ, 1919–1920; у 1917–1919 рр. – орган УПСР), орган Полтавського губкому УКП(б) «Боротьбист» (Полтава, 1919–1920), орган Прилуцького райкому УКП(б) «Боротьбист» (Прилуки, 1920), видання губернського відділу Волинського комітету УКП(б) «Пролетарська боротьба» (Житомир, 1919–1920), орган ЦК і Харківського губкому УКП(б) «Пролетарська правда» (Харків, 1920), видання Подільського губпарткому УКП(б) «Червона боротьба» (Вінниця, 1920), видання літературного відділу Катеринославського губкому УКП(б) «Боротьба / Український пролетар» (Катеринослав, 1920), орган ЦК УКП(б) «Червоний прапор» (Київ, Харків, 1919–1920), щоденна робітничо-селянська газета, видання ЦК УКП(б) «Червоний стяг» (Київ, 1919) та ін. Деякі з цих газет були «трансформовані», змінивши партійний курс.

До таких видань належить щоденна газета «Червоний стяг» (від ч. 61 за 7 серпня 1919 р. стала виданням ЦК УКП(б); попередньо – орган Тимчасового комітету УСДРП незалежних лівих), що виходила в Києві під керівництвом редколегії, до якої належали В. Елланський (Блакитний) та М. Паньків. Газета мала гасло «Пролетарі всіх країн, єдніться!», тож закликала воювати «за справу робітників та селян», щоб здолати ворогів – буржуазію і поміщиків. Популярними були рубрики: «На червоному фронті», «Робітниче життя», «По Україні», «У Київ», «Господарські справи», «У таборі контр-революції», де друкувалась поточна хроніка й тематичні повідомлення з Черкас, Житомира, Канева, Козятина, Лубен, інших місцевостей.

На сторінках часопису подавались матеріали про партійне життя й партійну відповідальність («Наші болячки», «Нерівна боротьба», «Нові комбінації», «Про виховання членів партії» Солов'їва, «В чому наші поразки, в чому наші провини» І. Б.). Автори торкалися питань політики («Марні надії!» Л. Народниченка, «Під гарматний гуркіт» і «Що несе народіві Петлюра» М. М., «Повстанці й дезертири» О. Богового), освітніх процесів («Стара й нова школа» С. Ш., «Шкільна справа» Ю. Лизуна), аграрного розвитку («Аграрне питання на Україні» Якубовського) тощо. Чимало кореспондентів підписували публікації криптонімами і псевдонімами: М. В., О. Бий, Трембіта, Олесов, Не-студент, Робітник, Охрим Перчиця, Бідолаха, Довбач та ін.

У кореспонденції «Наші Герострати» Вільховий досліджував процеси появи «визначних людей із народу» – тих вихідців із мас, на яких опиралася й УКП(б). Автор зазначав: «Скільки їх – отих людей, що виринули і намагаються щось створити «своє», оригінальне! Народи всіх країн, широкі народні маси завжди таїли й таять в собі незорану товщу «самородків», яких хвиля життя викидає на бурхливу його поверхню...» (1919. № 79).

Важливе місце в пропаганді політичних орієнтирів УКП(б) належало й органу Полтавського губернського комітету цього політичного об'єднання – газеті «Боротьбист». В анонсі зазначено, що це робітничо-селянська газета, яка всебічно висвітлюватиме життя українського працюючого люду і рішуче боротиметься за його класові інтереси; міститиме багатий інформаційний і літературний матеріал; має власних кореспондентів і дописувачів з усіх великих міст, а також сіл (1919. № 2).

До співробітництва полтавська газета залучала тих же авторів, що й київське періодичне видання. Це зокрема стосується Л. Народниченка та його матеріалів («Єдина можливість», «Повстанчество і червона армія»). Політичний тон кожного номеру вели передові статті («Головне завдання», «Перемога близько», «Револьюційна творчість і влада», «До виборів Рад», «Револьюція на Заході»). Існували постійні рубрики: «Партійне життя», «Становище на фронті», «Останні вісті», «Хроніка», «Професійне життя», «Телеграми». Кілька матеріалів належало перу Сем. Фітияненка («Стан школи та сучасні перспективи», «Кооперування»). П'ятий номер «Боротьбиста» присвячений пам'яті загиблого літератора й партійця Г. Михайличенка «Пам'яті вічного революціонера», «Любому братові» Л. Народниченка, «В час глибокої ночі» Г. К-би (1919. 21 грудня).

Друкувалися оголошення партійного характеру: організаційний відділ Полтавського повіт-міському УКП(б) запрошував членів і співчуваючих з'явитися в партком у неділю 21 грудня 1919 р. о 10-й годині ранку «в справі проведення партійної мобілізації» (1919. № 11). Важливим документом був «Меморандум» УКП (боротьбистів), у якому обґрунтовувалися основні напрямки діяльності в політичній, економічній, освітній, соціальній сферах. Ішлося також про тактичні кроки, які підказували «досвід, аналіз та оцінка» вже здійсненого (1919. № 11–13).

У передовій статті «Головне завдання» (1919. № 7) порушувалося питання допомоги робітництва й селянства Червоній армії, яка б здолала контрреволюційні сили на Дону й Кубані («необхідно знищити кубла контр-революції»), після знищення ворога слід «розпочати будівлю нового соціалістичного життя, можна поправити зруйноване господарство».

Ідеали УКП(б) проголошувала також газета «Червона боротьба» (Вінниця, 1920), чия пропагандистська місія прозвучала в закликах: «Хай живе Українська Соціалістична Радянська Республіка», «Хай живе Червона Армія – кулак на голову буржуїв», «Хай живе III-й Комуністичний інтернаціонал», «Слава борцям, що полягли в боротьбі з буржуазією». Деякі статті теж завершуються гаслами (від одного до п'яти). Публікації

мають заголовки: «Комуністичний інтернаціонал і сучасна радянська політика на Україні», «Українська Червона армія», «Чи буде в Україні все гаразд?» (1920. Ч. 3).

З першого номера тут друкувалися резолюції ЦК РКП про радянську владу на Україні. Серед публікацій – некролог загиблим членам партії (В. Чумак, Г. Михайличенко, К. Яковлева, Н. Тетянка та ін.), чия трагічна смерть стала закликом до боротьби: «Чільні проводарі, відповідальні борці й рядові революціонери – члени партії – вони випили єдину чашу страждань і смерти із тисячами пролетарів села й міста, провідниками яких були до кінця. Повідомляючи про це, Центральний Комітет Української Комуністичної партії (боротьбистів) кличе пролетаріят довести боротьбу за комунізм на Україні до переможного кінця, щільніше зімкнути лави борців навколо окропленого кров'ю прапору партії... Вперед до останньої боротьби, до перемоги» (1920. Ч. 1).

Редакція вінницької газети «Червона боротьба» оприлюднювала політичні принципи, накреслені УКП(б). Так, у передовій статті «15 січня 1920 р.» ішлося про значення «третьої хвилі соціальної революції», підкреслювалася роль України в перемозі «всесвітньої революції». Зазначаючи помилки історії, редакція переклала відповідальність за прорахунки на партію комуністів-більшовиків як «партію державну, домінуючу й керуючу», що мала слабкі зв'язки з українським пролетаріатом. Запропоновано «об'єднати всі комуністичні сили на Україні в одному комуністичному штабі – єдиній комуністичній партії» (1920. Ч. 1).

Гострим публіцистичним словом на шпальтах партійних видань УКП(б) володіли Г. Михайличенко (криптоніми і псевдоніми: Г. М., Гнатко, Михайлич Ігнатій та ін.) [7, с. 505] та В. Елланський (В. В., В. Е., Б-ий, Ва-ль, Блакитний, Блакитний-Еллан, Гартований В., Маркіз Попелястий, Мрійник, Проноза Валер та ін.) [7, с. 467–468]. Їм відповідно належали такі важливі публікації, як «Нотатки українця», «Комуністична партія і соціалізм» (Г. Михайличенко), «Диктатура пролетаріату чи всенародна влада» (В. Блакитний). Активну агітаційну та редакційну діяльність проводив у Житомирі О. Шумський [8]. На сторінках газети «Боротьба» представлено поезію В. Чумака («Кобзареві», «Дві душі», «Геть сумніви!»), Д. Загула («Третій завіт»), В. Елланського («Буржуй»), секретаря редакції М. Лебединця («Вікно розчинено», «Натхненно»), новели Г. Косинки («Малюнки життя») тощо.

Серед редакторів вирізнялися: М. Паньків і В. Блакитний (Елланський) – у київських газетах «Боротьба» і «Червоний стяг»; Л. Ковалів, І. Косач, О. Шумський – у житомирському часописі «Пролетарська боротьба»; А. Річицький, В. Чумак, М. Авдієнко – в органі ЦК УКП(б) «Червоний прапор».

У книзі «Зустрічі і прощання» Г. Костюка подано спогади О. Яреценка, з яким він заприятелював на засланні. Як колишній «дисциплінований член молоді групи есерівської партії», прихильник течії «боротьбистів», очолюваної Г. Гриньком, О. Шумським, В. Елланським, інженер і священик (архієпископ УАПЦ) О. Яреченко прагнув зі своїми однопартійцями «розбудувати

й зміцнити Українську Радянську Соціалістичну Республіку з виразним українським культурно-політичним обличчям» [9, с. 622]. Але практика «партійного будівництва» початку 20-х рр. ХХ ст. була жорсткою: боротьбисти мали або влитися в більшовицьку партію, або «зникнути з політичної арени». На останньому, так званому «ліквідаційному з'їзді» УКП(б) у березні 1920 р. В.Елланський, як згадував О. Яреценко, бажаючи підбадьорити однопартійців, «пустив у рух відому епіграму, навмисне писану російською мовою: «Мы сольемся, разольемся и зальем большевиков!». Але знову, практика показала, що це була ілюзія, лише поезія. Нас було замало. Залити ми не змогли. Навпаки, нас поволі просто фізично знищили» [9, с. 622].

Справді, відомі лідери УКП(б) – Г. Гринько, О. Шумський, В. Елланський, Л.Ковалів, М. Полоз (Полозов), П. Любченко, Г. Михайличенко народилися в 90-і рр. ХІХ ст.; окрім літератора В. Еллана-Блакитного (помер у Харкові від недуги серця) та П. Любченка (покінчив життя самогубством у Києві), інші були розстріляні: В. Чумак і Г. Михайличенко денікінцями у 1919 р., решта – заарештовані, звинувачені як «контрреволюціонери», «націоналісти», «фашисти-шпигуни», члени Української військової організації і страчені або вбиті. Таким чином, радянська влада поквиталася з колишніми наркомками, міністрами, членами ЦК КП(б)У, редакторами урядової, мистецької і партійної преси, поетами і публіцистами.

Навіть монархічна преса віддавала їм належне, не проминувши досягнень і здобутків; інакше вчинила сталінська влада. Так, газета «Киевлянин» у листопаді 1919 р. подала на першій сторінці замітку про загибель Г. Михайличенка, де охарактеризувала його як «одного з найвидатніших боротьбистів», що був серед «давніх українських революційних діячів» як лідер лівого крила партії есерів, письменник і публіцист, один із «найбільших діячів українського більшовизму» [10].

Висновки дослідження й перспективи. За нетривалий час існування лідерам Української комуністичної партії (боротьбистів) вдалося сформувати мережу партійної періодики, що видавалась як Центральним комітетом, так і повітовими, губернськими, окружними, районними комітетами, Правобережним бюро ЦК УКП(б) у таких містах: Київ, Харків, Полтава, Херсон, Вінниця, Житомир, Прилуки і т.д. Більшість назв партійних газет містили в логотипі слово «боротьба» чи його похідні («Боротьба», «Боротьбист», «Пролетарська боротьба», «Червона боротьба»). Серед редакційних колегій і постійних співробітників цієї преси були партійні діячі, письменники й публіцисти (В. Елланський, Г. Михайличенко, В. Чумак, М. Лебединець, М. Авдієнко, О. Шумський та ін.). У перспективі важливо ґрунтовно дослідити творчу спадщину працівників преси, розшифрувати криптоніми й псевдоніми, що часто трапляються на сторінках періодики УКП(б).

Список літератури:

1. Гірик С. Ідеологічні засади Української комуністичної партії (боротьбистів): зарубіжна та українська еміграційна історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 395–416. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2014_24_21 (дата звернення: 05.06.2020).
2. ЛюбоVECЬ О.М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. н. Київ, 2006.
3. Ніколаєв І. Політика більшовиків стосовно українських національно-комуністичних партій в 1919–1920-х роках (на матеріалах Української комуністичної партії (боротьбистів) та Української партії лівих соціал-революціонерів (борбистів)). *Мандрівець*. 2012. № 2. С. 24–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2012_2_6 (дата звернення: 12.07.2020).
4. Георгієвська В. Партійна преса українських боротьбистів (1917–1920). *Образ*. 2018. Вип. 2(28). С. 78–84.
5. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського : наук. каталог. Київ, 2014.
6. Майстренко І. Передмова // Документи українського комунізму. Нью-Йорк : Пролог, 1962. С. 6–25.
7. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів. ХVІ–ХХ ст. Київ : Наук. думка, 1969.
8. Ковальчук І., Нетикач П. Життя і діяльність Олександра Шумського в 1890–1924 роках – до його призначення народним комісаром освіти УСРР. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/7101/1/%D0%A8%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.pdf> (дата звернення: 14.08.2020).
9. Костюк Г. Зустрічі і прощання спогади / Канадський інститут українських студій Альбертський університет. Едмонтон, 1987.
10. Н. Ігнатій Михайличенко // *Киевлянин*. 1919. 21 ноября.

References:

1. Hirik, S. (2014). Ideologichny zasady Ukrainskoyi Comunistychnoyi Partiyi (borotbysty): zarubizhna ta ukrayinska emigratsiyna istoriografiya [The ideological principles of the Ukrainian Communist Party (borotbists): the foreign and Ukrainian émigré historiography]. *Istiographichni doslidzhennya v Ukraini* [Historiography researches in Ukraine], iss. 24, pp. 395–416. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2014_24_21 (accessed 5 June 2020).
2. Liubovets, O.M. (2006). Ideyno-politychni procesy v ukrainskykh partiyah v context alternatyv revolyunsiyniyi doby (1917–1920) [Ideological and political processes of Ukrainian parties in the context of the alternatives of the revolutionary (1917–1920)], thesis for the Scholarly Degree of Doctor of History, Kyiv.
3. Nikolaiev, I. (2012). Polityka bilshovykiv stosovno ukrainskykh natsionalno-comunistychnykh partiy v 1919–1920 rokah [Politics of Bolsheviks on the Ukrainian national communist parties in 1919–1920 (on the materials of the Ukrainian Communist Party (borotbists) and the Ukrainian Party of left social revolutionaries (borbists)] *Mandrivets*, no. 2, pp. 24–27. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2012_2_6 (accessed 12 July 2020).
4. Georgievskaya, V. (2018). Partiyna presa ukrainskykh boronbystiv (1917–1920) [Party newspapers of the Ukrainian borotbysty (1917–1920)]. *Obraz [Image]*, iss. 2(28), pp. 78–84.

5. Gazety Ukrainy 1917–1920 rokiv u fondah Natsionalnoyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskyy [Newspapers of Ukraine of 1917–1920 in the funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky] (2014), scientific catalog, Kyiv, 436 p.
6. Maystrenko, I. (1926). Vstup, *Documenty ukrainskogo komunizmu* [Preface, Documents of the Ukrainian communism]. New York: Prologue, pp. 6–25.
7. Dey, O.I. (1969). Slovyk Ukrainykh psevdonimiv (XVI–XX stolit) [Dictionary of Ukrainian pseudonyms (XVI–XX centuries)]. Kyiv: Naukova dumka.
8. Kovalchuk, I., & Netykach, P. Zhyttya i diyalnist Oleksandra Shumskogo u 1890–1924 rokah – do yoho pryznachennya narodnym comisarom osvity USRR [Life and activity of Olexandr Shumskyy in 1890–1924 – before he was appointed as a peoples commissar of the education in the UkrSSR]. Available at: <http://eprints.zu.edu.ua/7101/1/%D0%A8%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.pdf> (accessed 14 August 2020).
9. Kostyuk, H. (1987). Zustrichi i prozhannya: spogady [Meetings and farewells: memoirs]. Canadian institute of Ukrainian studies, University of Alberta. Edmonton.
10. N. Ihnatiy Michaylichenko (1919). *Kiyevlyanin* [Kievit], 21 November.